

Werkdocument 6

Behorende bij *Beweging in de onderbouw*,
het eindrapport van Taakgroep Vernieuwing Basisvorming

Leergebieden onderbouw

**Een exemplarische beschrijving van drie
leergebieden in de onderbouw: Mens en maatschappij,
Mens en natuur en Kunst en cultuur**

Tiddo Ekens

m.m.v. SLO, Enschede

Juni 2004

Ten Geleide

Vanaf het begin is de Taakgroep Vernieuwing Basisvorming gericht geweest op initiatieven van scholen. Natuurlijk, de opdracht van de minister was duidelijk: werk in nauwe samenspraak met scholen. De Taakgroep heeft die aanwijzing tot hoofdinzet gemaakt en in het traject belangrijke stappen vooruit gezet door niet alleen schoolleiders, maar ook leraren er nadrukkelijk bij te betrekken. Niet eerder is dat in beleidstrajecten zo bewust en consequent gedaan. Het resultaat is optimaal veldspel geweest: open, dynamisch en inspirerend voor alle partijen. Maar zoals bij elk veldspel moet er gecoacht worden en staan er deskundigen klaar. Zo heeft de Taakgroep dankbaar gebruik gemaakt van deskundigen bij paneldiscussies, scholensessies, conferenties. Ook is er studie en onderzoek verricht. Aangezien de uitkomsten hiervan ook interessant zijn voor anderen dan alleen de Taakgroepleden, is de volgende reeks van publicaties opgesteld:

- Probleemanalyse basisvorming
- Naar een kindgerichte onderbouw
- Schoolontwikkeling
- Het leren van docenten in de context van de school
- Doorlopende leerlijnen
- Programmalijnen leergebieden
- Programmalijnen vakgebieden
- De docent in de nieuwe onderbouw (en de lerarenopleiding)
- Experimentele leermiddelen
- Leerstandaarden: een verkenning
- Leerlingvolgsystemen
- Verantwoording door de school

In de publicatie die u nu in handen heeft, worden drie leergebieden exemplarisch beschreven. In elk van de leergebieden Mens en maatschappij, Mens en natuur en Kunst en cultuur zijn kerndoelen van bestaande vakken samengevoegd. Scholen hebben in het advies voor de onderbouw de keuzevrijheid het onderwijs in de genoemde leergebieden een nieuwe vorm én een nieuwe inhoud te geven. In deze publicatie wordt alvast een voorzet gedaan, bedoeld om docenten en schoolleiders uit te dagen. Hoe kan leerstof uit verschillende vakken betekenisvol worden samengevoegd? Hoe kan de samenhang tussen vakken en leergebieden voor leerlingen zichtbaar worden gemaakt? Voorbeelduitwerkingen geven u een idee van een aantal mogelijkheden.

Inhoudsopgave

1 Inleiding

2 Leergebied Mens en maatschappij

2.1 Inleiding

2.2 Vakken met afstemming

2.3 Vakken met projecten

2.4 Leergebied met integratie van vakken

2.5 Competentiegericht onderwijs

3 Leergebied Mens en natuur

3.1 Inleiding

3.2 Vakken met afstemming

3.3 Vakken met projecten

3.4 Twee deelleergebieden

3.5 Leergebied met integratie van vakken

3.6 Competentiegericht onderwijs

4 Leergebied Kunst en cultuur

4.1 Inleiding

4.2 Vakken met afstemming

4.3 Vakken met projecten

4.4 Leergebied met integratie van vakken

4.5 Competentiegericht onderwijs

1 Inleiding

De onderbouw in het kort

De onderbouw is bedoeld voor 12- tot 14-jarigen. In totaal zijn voor de onderbouw 58 kerndoelen geformuleerd, verdeeld over zeven vak/leergebieden. Dit zijn de belangrijkste kenmerken van het onderwijs in de onderbouw.

De leerling:

- leert actief en in toenemende mate zelfstandig;
- leert samen met anderen;
- leert in samenhang en ziet samenhang tussen vak/leergebieden;
- oriënteert zich op zijn verdere (school)loopbaan;
- leert in een uitdagende en veilige leeromgeving met onder andere ict;
- leert in een doorlopende leerlijn van primair onderwijs naar de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

Drie leergebieden

De kerndoelen bakenen het speelveld af, maar zeggen niets over de feitelijke omvang en diepgang van het programma op school. De regelgeving voor de onderbouw biedt de scholen vrijheid een eigen organisatievorm voor het onderwijs te kiezen. De uitwerking naar zowel vorm als inhoud biedt dus tal van mogelijke invullingen. In deze publicatie worden deze mogelijkheden gedemonstreerd binnen drie leergebieden:

- Mens en maatschappij;
- Mens en natuur;
- Kunst en cultuur.

De uitwerkingen laten exemplarisch zien hoe kerndoelen binnen één leergebied voeding kunnen geven aan verschillende varianten van onderwijs. Dat betekent vooral dat nog veel andere keuzes mogelijk zijn en dat op de voorbeelden zelf gemakkelijk gevarieerd kan worden wat leerstofkeuze, didactische werkvormen, schooltype en leerjaar betreft.

Variabelen binnen een leergebied

Bij de voorbeelden van ieder leergebied spelen telkens een aantal variabelen een rol:

<i>Scenario</i>	Organisatie van onderwijs in: vakken met afstemming, vakken met projecten, (deel)leergebieden, competentiegericht onderwijs
<i>Team</i>	Vormgeving van samenwerking tussen docenten: kernteam, vak/leergebiedteams, teams rond een bepaald thema
<i>Conditie</i>	Randvoorwaarden, zoals leermiddelen, rooster, overlegvormen, leeromgeving
<i>Vakinhoudelijke benadering</i>	Inhoudelijke en didactische keuzes vanuit de onderliggende vakdisciplines en beschikbare kennis en ervaring van het team
<i>Niveau</i>	Vmbo-bkgt/havo/vwo/leerjaar 1/leerjaar 2
<i>Kerndoelen</i>	Selectie van (delen van) één of meer kerndoelen

4 Leergebied Kunst en cultuur

4.1 Inleiding

In het leergebied Kunst en cultuur maken leerlingen kennis met een diversiteit aan kunstzinnige en culturele uitingen, bijvoorbeeld door een bezoek aan museum, concertzaal, filmzaal en theater. Een belangrijke rol is weggelegd voor het zelf ontwikkelen van de eigen creatieve vaardigheden. Leerlingen gaan actief aan de slag met verschillende kunstzinnige vaardigheden en maken een kunstzinnig werk. Verder leren de leerlingen hun kunstzinnig werk op een toegankelijke wijze te presenteren aan anderen, waarbij ict als hulp- en communicatiemiddel gebruikt kan worden.

In de vijf kerndoelen van het leergebied Kunst en cultuur zijn inhouden van muziek, dans, drama en beeldende vakken herkenbaar. De beeldende vakken bestaan uit: handenarbeid, tekenen, textiele werkvormen en audiovisuele vorming. Het leergebied sluit aan bij de kerndoelen voor kunstzinnige oriëntatie in het basisonderwijs.

Leefwereld 12- tot 14-jarigen

De onderbouw is bedoeld voor 12- tot 14-jarigen. In het basisonderwijs hebben leerlingen al kennisgemaakt met kunstzinnige oriëntatie, terwijl in de bovenbouw van zowel het vmbo als havo/vwo het leergebied Kunst en cultuur wordt gevolgd door culturele en kunstzinnige vorming (ckv). Het leergebied Kunst en cultuur in de onderbouw maakt dus deel uit van een doorlopende leerlijn. Een programmalijn sluit bij voorkeur zoveel mogelijk aan bij de leeftijd en de directe leefomgeving van de leerling.

Mogelijke thema's en vaardigheden

Hieronder worden voorbeelden van relevante thema's en vaardigheden opgesomd waarmee een programmalijn voor de onderbouw kan worden samengesteld:

Thema's / begrippen / contexten

- Popmuziek
- Bioscoop en filmhuis
- Beelden
- Schilderkunst
- Decorbouw
- Muziek en tijdgeest
- Salsadansen
- Jazz en blues
- Klassieke muziek
- Klassiek- en jazzballet
- Muziekvideoclips
- World Press Photo
- Toneel en theater
- Musicals
- Cabaret
- De grote modeontwerpers

Vaardigheden

- Creatief ontwerpen
- Dansen
- Teken en schilderen
- Boetseren
- Acteren
- Instrument bespelen
- Observeren en waarderen
- Presenteren

Vier voorbeelduitwerkingen

In vier uitwerkingen wordt gedemonstreerd hoe kunst- en cultuuronderwijs er in de onderbouw uit kan zien. De voorbeelden worden hierna kort geïntroduceerd.

Voorbeeld 1 » havo (vwo) 1 » persoonlijke favorieten » pagina XX

In dit voorbeeld staan de eigen ervaringen van leerlingen centraal. Wie zijn de favorieten op het gebied van muziek, teken- en schilderkunst en beeldend werk? Zelfgemaakt werk wordt bestudeerd en er wordt gestructureerd gekeken naar bekende klassieke kunstwerken uit verschillende disciplines. Leerlingen kijken gericht naar eigen favoriete kunstwerken en doen ervaring op met enkele scheppende technieken.

Voorbeeld 2 » vmbo-gt (bk) 2 » kunst- en cultuuravond » pagina XX

Leerlingen verdiepen zich in verschillende creatieve vaardigheden. Welke basistechnieken zijn vereist? Leerlingen voeren per kunst-discipline opdrachten uit en maken kennis met 'lichtende voorbeelden' die nader geanalyseerd worden. Ook bereiden alle leerlingen zich voor op een gezamenlijk project: een podiumoptreden of deelname aan een expositie tijdens de kunst- en cultuuravond aan het eind van het schooljaar.

Voorbeeld 3 » vmbo-t (havo) 1 » poëzie in de kunsten » pagina XX

Onderwijs in dit voorbeeld gaat over poëzie. Hoe vindt het scheppingsproces plaats van kunstwerken? Het creatieve proces wordt verkend door zelf een gedicht te schrijven. Ook gaan leerlingen op zoek naar kunstwerken die door poëzie zijn geïnspireerd. De lessen monden uit in de oplevering van een eigen kunstzinnig werk: een podiumoptreden of deelname aan een expositie.

Voorbeeld 4 » vwo (havo) 2 » massamedia en digitalisering » pagina XX

Leerlingen onderzoeken de effecten van massamedia en digitalisering. Als onderdeel hiervan verdiepen leerlingen zich in minstens één kunstzinnige of culturele uiting in de massamedia. Hierover wordt zoveel mogelijk informatie verzameld. Vervolgens wordt hiervan journalistiek verslag uitgebracht in een zelf ontworpen medium, bijvoorbeeld een video-opname, een krant of een website.

4.2 Vakken met afstemming

Afzonderlijke vakken

Leerlingen oriënteren zich in het eerste leerjaar op hun eigen ervaringen met kunst en cultuur. Dat gebeurt vanuit drie afzonderlijke vakken: tekenen, handenarbeid en muziek. De overige vakken van het leergebied Kunst en cultuur – textiele werkvormen, dans, drama en audiovisuele vorming - komen in leerjaar 2 aan de orde. Het voorbeeld met de vakken tekenen, handenarbeid en muziek omvat totaal vijftien blokuren per vak.

Voorbeelduitwerking in schema

In het kort ziet het onderwijs in dit voorbeeld er als volgt uit:

<i>Scenario</i>	Vakken tekenen, handenarbeid en muziek met afstemming in leerjaar 1 Vakdocenten werken apart maar zorgen voor afstemming binnen leergebied Kunst en cultuur
<i>Conditie</i>	Afstemmingsoverleg, blokuren in het rooster, keuze voor eigen ervaringen als vertrekpunt
<i>Vakinhoudelijke benadering</i>	Per vak eigen invalshoeken, middelen en technieken voor de oriëntatie op de eigen ervaring van de leerling
<i>Niveau</i>	Havo (vwo) 1
<i>Kerdoelen en trefwoorden</i>	48, 52, 49: technieken en middelen onderzoeken en toepassen, presentatie van eigen kunstzinnig werk, reflecteren op eigen en andermans kunstzinnig werk

Tekenen

Vertrekpunt van de tekenlessen aan het begin van leerjaar 1 is de ervaring die leerlingen tot dusver zelf met tekenen en/of schilderen hebben opgedaan. Kindertekeningen – voor zover nog in bezit - en meer recente tekeningen en/of versieringen worden verzameld. Met welke materialen is er gewerkt? Verschillende materialen passeren de revue: harde of zachte potlood, pastel, waterverf, inkt, stiften, airbrush. Wat valt op aan de beeldende middelen? Elementaire technieken als kleur- of accentverschillen, dieptewerking, schaalgrootte en verhoudingen worden aan de hand van voorbeelden besproken.

Leerlingen gaan op zoek naar een favoriete tekening of favoriet

schilderij. Met behulp van een kopie of een reproductie voert de leerling enkele onderzoeksopdrachten uit. De opdrachten brengen technieken en middelen in kaart waarmee de tekening of het schilderij tot stand is gekomen. Ook staat de leerling stil bij de keuze van het onderwerp en de wijze waarop dat - letterlijk - in beeld is gebracht. Met behulp van favoriete tekeningen en/of schilderijen wordt een klassenexpositie ingericht, waarna iedere leerling een top-3 maakt. Leerlingen krijgen de opdracht om een tekening met potlood te maken. Potloodsoorten en basistechnieken worden eerst kort gedemonstreerd. Er wordt een driedimensionaal voorwerp of een bestaande afbeelding (foto, tekening of schilderij) nagetekend. Leerlingen kunnen kiezen uit verschillende tekenstijlen, zoals realistisch, romantisch-dromerig, cartoonesk.

De tekenlessen worden afgesloten met een individuele opdracht. Leerlingen gaan op zoek naar een aansprekende reproductie van een tekening of een schilderij op Ansichtkaartformaat, bijvoorbeeld in een museumwinkel, galerie of een boekhandel. Waarom spreekt deze kaart zo aan? Waarover gaat de afbeelding? Via internet en naslagwerken verzamelt de leerling informatie over de achtergronden van de afbeelding.

De keuzeonderwerpen voor de tekening of het schilderij zijn bijvoorbeeld:

- *onderwerpkeuze*: het waarom van de inhoud van de afbeelding; de achtergrond, de eventuele boodschap en de sfeer die worden overgebracht;
- *techniek*: beschrijving van eigenschappen en effecten van de gebruikte techniek;
- *tijdgenoten*: beschrijving van werken van tijdgenoten van de maker van het schilderij of de tekeningen; wat zijn overeenkomsten en verschillen?;
- *maker*: beschrijving van de maker van de afbeelding, zijn levenswijze en zijn opvattingen over beeldende kunst;
- *onderwerp naar keuze*: leerling kiest in overleg met de docent een onderwerp dat te maken heeft met de gekozen afbeelding.

Handenarbeid

Bij handenarbeid inventariseren leerlingen hun ervaringen met het werken met plastische materialen zoals klei en het bewerken van papier en karton, hout, steen, kunststof en metaal tot een kunstzinnig werk. Voorbeelden van kunstzinnige werken worden gedemonstreerd of op internet bekeken, zoals installaties met verschillende materialen, keramiek en stenen en houten beelden. Sleutelbegrippen zoals textuur, structuur en factuur worden geïntroduceerd. Vervolgens beantwoorden leerlingen vragen over een aantal kunstwerken. Van

welke materialen is gebruikgemaakt? Met welke beeldende middelen bereikt de maker een bepaald effect?

Leerlingen maken ook zelfstandig een kunstzinnig werk. Ze bepalen zelf het onderwerp van hun kunstwerk en kiezen materialen die naar hun idee het beste passen bij wat ze duidelijk willen maken. De docent ondersteunt de leerlingen bij de uitvoering, bijvoorbeeld door bewerkingstechnieken te demonstreren of door in te gaan op eigenschappen van de materialen.

De handenarbeidlessen worden afgesloten met een individuele opdracht. Leerlingen gaan op zoek naar een kunstwerk dat hen aanspreekt. Via internet en naslagwerken verzamelt de leerling informatie over de achtergronden van het beeld.

De keuzeonderwerpen voor de tekening of het schilderij zijn bijvoorbeeld:

- *onderwerpkeuze*: het waarom van de inhoud van het beeld, de achtergrond, de eventuele boodschap en de sfeer die worden overgebracht;
- *techniek*: beschrijving van eigenschappen en effecten van de gebruikte techniek;
- *tijdgenoten*: beschrijving van werken van tijdgenoten van de maker van het beeld; beschrijving van overeenkomsten en verschillen;
- *maker*: beschrijving van de maker van de afbeelding, zijn levenswijze en zijn opvattingen over beeldende kunst;
- *onderwerp naar keuze*: leerling kiest in overleg met de docent een onderwerp naar keuze.

Muziek

Leerlingen verdiepen zich in populaire muziek. Ze verkennen verschillende stromingen zoals jazz, rock, rhythm & beat, hiphop en metal en vergelijken die onderling. Om de muziekstijlen te demonstreren worden actuele voorbeelden ontleend aan radio- en televisiezenders.

Begrippen als motief en variatie, toonduur en toonhoogte, couplet, partij, ritme en contrast worden aan de hand van populaire muziek gedemonstreerd. Ook brengen de leerlingen door middel van gerichte luisteropdrachten in beeld welke instrumenten zijn gebruikt en hoe er wordt gezongen, bijvoorbeeld solo, tweede stem, samenzang. Verder doen de leerlingen onderzoek naar de samenhang tussen de sfeer van de muziek en de inhoud van de songtekst. Tot slot wordt ingegaan op manieren om muziek te beluisteren, bijvoorbeeld via radio- en televisieprogramma's, concerten en muziekruilbeurzen op internet voor cd's, dvd's en mp3-bestanden.

Iedere leerling kiest drie favoriete nummers. Deze nummers worden

individueel onderzocht met behulp van een aantal kleine onderzoeksopdrachten. Daarbij wordt gelet op instrumentgebruik, compositie, inhoud van de tekst en eventueel de bijpassende videoclip. Elke les wordt van enkele leerlingen hun favoriete nummer beluisterd en eventueel bekeken. De belangrijkste kenmerken van het nummer worden benoemd en het nummer wordt gewaardeerd met een cijfer. Aan het eind wordt er een klassenhitlijst gemaakt op basis van het gemiddelde cijfer. De hele klas analyseert nummer 1 van deze lijst nader, zowel op compositie als op tekst. De leerlingen maken aansluitend in tweetallen een cd-hoes die het beste bij het nummer past.

De module over populaire muziek wordt afgesloten met een individuele opdracht. Leerlingen schrijven hun eigen muziekbiografie. Wat is jouw favoriete muzieksoort? Van welke artiesten of groepen van deze muzieksoort ben je fan? Eén muzieksoort en een representant daarvan wordt verder uitgewerkt en beschreven met gebruikmaking van internet en encyclopedieën.

De keuzeonderwerpen voor de muzieksoort zijn bijvoorbeeld:

- *teksten*: inhoud en thema's van de liedteksten; metrum en rijm; refreinen en coupletten;
- *instrumenten*: beschrijving van eigenschappen en effecten van een instrument dat kenmerkend is voor de gekozen muzieksoort;
- *stemgebruik*: variaties in zangstemmen, overeenkomsten en verschillen tussen stemgebruik binnen dezelfde muzieksoort;
- *videoclips*: beschrijving van videoclips van de gekozen muzieksoort; overeenkomsten en verschillen;
- *onderwerp naar keuze*: de leerling kiest in overleg met de docent zelf een onderwerp.

Kunst en cultuur in leerjaar 2

De vakken tekenen, handenarbeid en muziek worden ook in het tweede leerjaar gegeven. Daarnaast maken leerlingen in korte cursussen kennis met de overige vakken van Kunst en cultuur: textiele werkvormen, dans, drama en audiovisuele vorming. In leerjaar 2 bezoeken leerlingen verder onder andere een tentoonstelling, een concert en een theater- of dans- of filmvoorstelling.

Afstemming

In dit voorbeeld geven de docenten tekenen, handenarbeid en muziek ieder hun eigen vak. Om samenhang te bevorderen tussen de drie vakken in het eerste leerjaar, gelden drie randvoorwaardelijke afspraken:

- zeswekelijks overleg;
- blokuren tekenen, handenarbeid en muziek;
- de eigen ervaring met iedere kunstuiting vormt een rode draad in de lessen van de drie vakken.

In het zeswekelijks afstemmingsoverleg bespreken de docenten tekenen, handenarbeid en muziek de mogelijkheden om de leerstof van de drie vakken op elkaar af te stemmen. De klassikale lessen vallen uit voor dit overleg. De leerlingen voeren tijdens deze lessen zelfstandig in of buiten de school hun individuele opdracht uit. Docenten informeren elkaar in het overleg over de voortgang van de lessen en de belangrijkste inhoud.

Doel van ieder overleg is het maken van afspraken over de afstemming van vakoverstijgende begrippen, het gebruik van herkenbare voorbeelden en de informatiebronnen die leerlingen bij ieder vak kunnen raadplegen. Ook wordt een vaste aanpak afgesproken voor de presentatie van de individuele opdracht en wordt een gastspreker voor een van de vakken uitgenodigd, bijvoorbeeld een muzikant, schilder/tekenaar of keramist.

Elk kunst- en cultuurvak wordt gegeven in blokuren.

Ieder vak volgt zijn eigen vakinhoudelijke en vakdidactische benadering. Wel is er overeenstemming in de definiëring van sleutelbegrippen die binnen het gekozen thema voor alle drie vakken aan bod komen.

4.3 Vakken met projecten

Zes vakken en een project

Leerlingen in vmbo-gt krijgen het leergebied Kunst en cultuur in zes afzonderlijke vakken aangeboden: handenarbeid, tekenen, textiele werkvormen, audiovisuele vorming, muziek, dans en drama. Dans en drama zijn tot één vak geclusterd. In dit voorbeeld staan maximaal twee kunst- en cultuurvakken gelijktijdig op het rooster. Telkens wordt een vakkenpaar na tien blokken per vak gevolgd door een nieuwe combinatie. Leerlingen bereiden zich vanuit verschillende kunstdisciplines voor op een project waarin inhouden en vaardigheden van één of meer van de zeven vakken kunnen worden toegepast. Het project bestaat uit een kunst- en cultuuravond voor leerlingen, ouders en belangstellenden. Het voorbeeld speelt in het tweede leerjaar en omvat totaal 120 lessen.

Voorbeelduitwerking in schema

In het kort ziet onderwijs in dit voorbeeld er als volgt uit:

<i>Scenario</i>	Vakkenparen achtereenvolgens handenarbeid en tekenen, textiele werkvormen en audiovisuele vorming, muziek en dans/drama; afsluiting met een gezamenlijk kunstproject
<i>Team</i>	Vakdocenten werken doorlopend samen, met name binnen een vakkenpaar en stemmen af binnen leergebied Kunst en cultuur
<i>Conditie</i>	Overleg, dagdeel Kunst en cultuur, projectrooster, werkruimte en begeleiding
<i>Vakinhoudelijke benadering</i>	Per vak eigen inhouden en vaardigheden met nauwe afstemming wat uitvoering van het project betreft
<i>Niveau</i>	Vmbo-gt (bk) 2
<i>Kerdoelen en trefwoorden</i>	48, 49, 50, 51, 52: technieken en middelen onderzoeken en toepassen, presentatie van eigen kunstzinnig werk, leren kijken en luisteren naar kunst, verslag doen van deelname aan kunstzinnige activiteiten, reflecteren op eigen en andermans kunstzinnig werk

Handenarbeid

Leerlingen krijgen een basiscursus in technieken om papier en karton, hout, metaal en plastische materialen te bewerken. Beeldaspecten zoals textuur, structuur en factuur komen hierin aan de orde. De cursus mondt uit in een kleine slotopdracht. Onderwerp- en materiaalkeuze is vrij. Voorbeelden van andere leerlingen uit voorgaande leerjaren geven een beeld van wat mogelijk is. Naast de basistechnieken maken leerlingen kennis met een werk van een keramist en/of beeldhouwer dat gestructureerd bekeken en vervolgens gewaardeerd wordt. Ook bereidt de leerling zich voor op een ontwerp van een groter kunstzinnig werk dat aan het eind van het tweede leerjaar in de projecttijd kan worden uitgevoerd tijdens de kunst- en cultuuravond.

Tekenen

Leerlingen krijgen een basiscursus in schilder- en tekentechnieken. Verfsoorten, verfmengtechnieken, penseel- en kwastgebruik komen aan de orde evenals grafiet-, inkt- en pasteltekenen. Eigenschappen van materialen zoals doek en papiersoorten worden gedemonstreerd en in kleine opdrachten verder verkend.

Beeldaspecten zoals dieptewerking en schaduw- en lichteffecten worden onderzocht en geoefend. De cursus stuurt aan op een kleine slotopdracht. Onderwerp- en materiaalkeuze is vrij. Voorbeelden van andere leerlingen uit voorgaande leerjaren geven een beeld van wat mogelijk is.

Naast de basistechnieken maken leerlingen kennis met een schilderwerk van een impressionist dat gestructureerd bekeken en gewaardeerd wordt. Tot slot bereidt de leerling zich voor op een ontwerp van een groter kunstzinnig teken- of schilderwerk dat aan het einde van het tweede leerjaar in de projecttijd kan worden tentoongesteld tijdens de kunst- en cultuuravond.

Textiele werkvormen

Een cursus over stofsoorten en ontwerp- en bewerkingstechnieken van deze stoffen vormt de basis van de lessen textiele werkvormen in het tweede jaar. Afstemming vindt plaats met de vakken verzorging en techniek uit het leergebied Mens en natuur. Patroontekeningen uit een modetijdschrift, zowel voor kleding als voor woningtextiel, worden in de klas toegelicht aan de hand van een demonstratie: het verstellen van een jas en het inkorten, plooiën en kleuren van een gordijn.

Leerlingen zoeken thuis afgedankte kleding die bewerkt en gemoderniseerd kan worden. Ze maken een herontwerp van het kledingstuk. Leerlingen bekijken in de klas een modeshow op video of internet en observeren het gebruik van materialen, technieken, kleuren en dessins. De leerlingen sluiten de lessen textiele werkvormen af met een ontwerp van kleding of woningtextiel dat aan

het einde van het tweede leerjaar in de projecttijd kan worden gepresenteerd tijdens de kunst- en cultuuravond, bijvoorbeeld in de vorm van een modeshow.

Audiovisuele vorming

Leerlingen maken in de lessen audiovisuele vorming kennis met elementaire vaardigheden van audiovisuele technieken. Ze onderzoeken en oefenen foto- en cameragebruik, zowel conventionele als digitale technieken. Er wordt ingegaan op beeldaspecten zoals camerastandpunt, beeldkader, decor- en achtergrondkeuze en montage. Ook verkennen ze de ondersteunende of sfeerbepalende rol van stemgeluid en muziekkeuze. Leerlingen maken verder kennis met een script en een storyboard. Een populaire videoclip dient als illustratie om de audiovisuele technieken te herkennen en te waarderen.

Leerlingen voeren met een digitale camera een gerichte buitenschoolse opdracht uit. Met digitale bewerkingstechnieken manipuleren ze gemaakte beelden met als doel het versterken van een gewenst effect. Tot slot oriënteren leerlingen zich op een audiovisuele presentatie die aan het einde van het tweede leerjaar in de projecttijd kan worden aangeboden tijdens de kunst- en cultuuravond.

Muziek

In de muzieklessen doen leerlingen ervaring op met verschillende vaardigheden: luisteren, zingen, spelen en componeren. Muzikale termen zoals melodie, motief en ritme worden herhaald en/of aangeleerd met behulp van veel verschillende voorbeelden. Een songtrack uit een musical staat in de lessen centraal. Hoe zijn de muziek en de tekst vormgegeven? Hoe sluiten beide aan bij de beelden en de dans in de voorstelling?

Leerlingen maken een muziekkrant met verslagen en/of recensies van concerten, musicals of een cd. Ze beschrijven de muziek en geven hieraan een waardering. De muziekkrant wordt gekopieerd; iedere leerling krijgt één exemplaar. In de laatste muzieklessen bereiden de leerlingen een mogelijke muzikale voorstelling voor het slotproject voor. Leerlingen maken een opzet voor de muziek, de tekst en de presentatie van de song of de muzikale voorstelling tijdens de kunst- en cultuuravond.

Dans en drama

Dans en drama zijn samengevoegd tot één vak, waarbij afstemming met audiovisuele vorming plaatsvindt. Leerlingen maken kennis met voorbeelden van dans, drama en combinaties van dans en drama, bijvoorbeeld uit *Grease*, een martial-artsfilm en een videoclip. Begrippen die bij dans onder andere aan de orde komen zijn:

choreografie, freeze, jazzdance, tijd, kracht en ruimte. Bij drama gaat het onder andere om pantomime, shots, karakters, dialoog en cabaret. Via audiovisueel materiaal verkennen leerlingen verschillende vormen van dans en drama en voeren ze zelf enkele dans- en dramaopdrachten uit, bijvoorbeeld een tableau vivant, een danspatroon en een conflict. Lichaamstaal en mimiek zijn sleutelbegrippen bij het instuderen en evalueren van de opdrachten. Een vechtsce ne uit de film *Crouching Tiger Hidden Dragon* wordt geanalyseerd en gewaardeerd. De dans- en dramalessen sluiten af met het maken van een opzet voor een dans- en/of dramasc ne. Deze opzet kan verder worden uitgewerkt tijdens de kunst- en cultuuravond.

Project

Aan het eind van het tweede leerjaar komen de inhouden en de werkwijzen van de kunstvakken samen in een project, dat wordt afgesloten met een kunst- en cultuuravond voor leerlingen, ouders/verzorgers en overige belangstellenden.

In tien blokken bereiden leerlingen een kunstzinnig werk voor en brengen dit tot uitvoering. Dat kan een podiumvoorstelling zijn, bijvoorbeeld een klassieke of moderne dans, een zelf gecomponeerde of nagespeelde muzikale act, een cabareteske of theatrale sce ne. Ook kunnen leerlingen in het project een beeldend werk maken dat op de kunst- en cultuuravond in een expositieruimte wordt getoond, bijvoorbeeld een serie tekeningen of schilderijen, een fotoserie, een videoclip of ruimtelijk kunstwerk, bijvoorbeeld een keramisch werk, een beeldhouwwerk of houtsnijwerk.

De basis voor de eindproductie ligt in één of meer van de kunstvakken waarin de leerlingen een eerste opzet hebben gemaakt. In de projectlessen ligt de nadruk op het maken van een creatief ontwerp, het uitvoeren hiervan en op de organisatie van de voorbereidingen van de kunst- en cultuuravond. Samenwerking speelt hierin een grote rol.

Leerlingen houden een logboek bij en schrijven na afloop een verslag. In het verslag bezinnen leerlingen zich op deelname aan bijvoorbeeld Kunstbende (waarin ruimte is voor verschillende disciplines) of andere activiteiten waarin hun kunstzinnig werk een plaats kan krijgen.

Randvoorwaarden

In dit voorbeeld zijn er zes afzonderlijke vakken die in blokuren worden aangeboden: handenarbeid, tekenen, textiele werkvormen, audiovisuele vorming, muziek en dans/drama. Iedere periode staan twee kunstvakken op het rooster, het zogeheten vakkenpaar Kunst en cultuur. Docenten verzorgen ieder het onderwijs in hun eigen vak(ken). Om samenhang te bevorderen tussen de vakken, gelden enkele randvoorwaarden:

- overleg tussen de docenten van het leergebied Kunst en cultuur;
- dagdeel Kunst en cultuur;
- projectrooster;
- open atelier / werkruimte met begeleiding.

In een tweewekelijks overleg stemmen de docenten van het vakkenpaar de inhoud en vaardigheden af. Waar mogelijk worden inhoud en elkaar gekoppeld of onderling verdeeld, bijvoorbeeld beeldkaders bij tekenen, audiovisuele vorming en drama, of inscenering bij dans, drama en muziek. De algemene voortgang en planning worden besproken in een kwartaaloverleg van alle docenten Kunst en cultuur. Hierin komen aan de orde: de planning van het bezoeken van een tentoonstelling, een concert en een theater- of dans- of filmvoorstelling. Ook de voorbereiding op het slotproject staat op de agenda van het kwartaaloverleg.

De lessen worden gegeven in blokuren. De vakkenparen vormen tezamen een dagdeel Kunst en cultuur.

De projecten zijn aan het eind van leerjaar 2 gepland. Leerlingen bereiden het project voor in een open atelier waarin permanent minstens één begeleider aanwezig is.

4.4 Leergebied met integratie van vakken

Geïntegreerd leergebied

Leerlingen in vmbo-t (havo) werken in dit voorbeeld aan het thema poëzie. Vakspecifieke inhoud van handenarbeid, tekenen, textiele werkvormen, audiovisuele vorming, muziek, dans en drama komen geïntegreerd aan bod. Leerlingen volgen niet één of meer vakken, maar verdiepen zich in een thema binnen de kaders van het leergebied Kunst en cultuur. In totaal omvat dit voorbeeld vijftig lessen.

Voorbeelduitwerking in schema

In het kort ziet onderwijs in dit voorbeeld er als volgt uit:

<i>Scenario</i>	Leergebied waarin vakken geïntegreerd zijn: handenarbeid, tekenen, textiele werkvormen, audiovisuele vorming, muziek, dans en drama
<i>Team</i>	Vaste docent per leergebied, eventueel (gast)lessen door andere docenten; docent maakt deel uit van kernteam; een vaste groep docenten per leerlinggroep
<i>Conditie</i>	Rooster met kernteams en dagdelen; overleg docenten leergebied Kunst en cultuur; thema poëzie als vertrekpunt; werkruimte en begeleiding
<i>Vakinhoudelijke benadering</i>	Invalshoeken en sleutelbegrippen vanuit verschillende kunstdisciplines
<i>Niveau</i>	Vmbo-t (havo) 1
<i>Kerdoelen en trefwoorden</i>	48, 49, 50, 51, 52: technieken en middelen onderzoeken en toepassen, presentatie van eigen kunstzinnig werk, leren kijken en luisteren naar kunst, verslag doen van deelname aan kunstzinnige activiteiten, reflecteren op eigen en andermans kunstzinnig werk

Eén thema in vijf blokken

Het thema in dit voorbeeld is poëzie. Hoofddoel is een veelzijdige, multidisciplinaire benadering van een poëtische uiting, bijvoorbeeld een gedicht, een poëtisch verhaal of een songtekst. Leerlingen gebruiken inhoud en werkwijzen uit de kunst- en cultuurvakken. Ook spelen vakken en andere leergebieden een rol, bijvoorbeeld

Nederlands en Engels voor het begrijpen en waarderen van poëzie en Mens en natuur voor het maken van decorstukken of het inrichten van een expositieruimte. Het thema telt vijf blokken: kennismaking, creatief ontwerp, aan de slag, de voorstelling en de afsluiting.

Blok 1 Kennismaking

In het eerste blok krijgen leerlingen tal van kunstwerken aangeboden die door poëzie zijn geïnspireerd, een schilderij, een sculptuur en een film.

Leerlingen inventariseren vervolgens hun persoonlijke favorieten binnen verschillende kunstdisciplines waarin poëzie op een of andere wijze een rol speelt, bijvoorbeeld de titel van een schilderij, een songtekst of het motto van een theatervoorstelling. Per discipline wordt een favoriet kunstwerk beschreven en wordt uitgelegd waarom het mooi, interessant of schokkend is. Leerlingen maken gebruik van internet en kunstnaslagwerken om een breed aanbod van kunstwerken te verzamelen.

Blok 2 Creatief ontwerp

In het tweede blok maken leerlingen kennis met de productiewijze van een kunstwerk. Hoe wordt iets vanuit niets gemaakt? Wat is inspiratie? Hoe kun je dat proces zelf in gang zetten? Het proces van inspiratie, scheppen en schrappen wordt geïllustreerd aan de hand van het maken van een gedicht. Het eindresultaat vormt eventueel de basis voor het later te ontwikkelen kunstwerk.

Leerlingen oefenen voor verschillende disciplines technieken om tot een creatief proces te komen. Brainstormtechnieken worden gecombineerd met logische ontwerpstappen. De rol van tekst, geluid en beeldtaal wordt bestudeerd in klassieke en moderne kunstproducties. Ook kijken leerlingen naar de invloed van het budget op een creatieve productie. Zo vergelijken ze een low-budgetfilm met een commerciële publieksfilm. In dit blok wordt verder een scriptschrijver van een toneelgezelschap of een fotograaf uitgenodigd om te vertellen over het creatieve proces. Leerlingen kiezen in dit blok voor één kunstdiscipline en maken een creatief ontwerp dat is gebaseerd op bestaande of zelf geschreven poëzie.

Blok 3 Aan de slag

Leerlingen gaan op onderzoek uit. Ze maken een planning en bereiden hun kunstwerk voor. Leerlingen verwerven zelfstandig en/of met behulp van de docent materiaalkennis en ze leren relevante technieken te beheersen. Naslagwerken en internet vormen een aanvulling op deze informatie. Verder oriënteren leerlingen zich op hand- en spandiensten die vereist zijn voor de kunstproductie, bijvoorbeeld het verkrijgen van decorstukken en basismaterialen, het organiseren van zaalruimte en het vragen van advies. Aan het eind van blok 3 voltooiën leerlingen hun kunstzinnig werk.

Blok 4 De voorstelling

In het vierde blok bereiden leerlingen de eindpresentatie voor. Dat kan een podiumoptreden zijn of een onderdeel van een expositie. Leerlingen inventariseren eisen waaraan een goed podiumoptreden moet voldoen, zoals licht, geluid, decor, afwisseling, choreografie. Ook verdiepen leerlingen zich in eisen die aan een expositie gesteld worden, bijvoorbeeld belichting, opstelling en informatiebordjes. Leerlingen richten de expositie in of voeren de podiumvoorstelling uit, bij voorkeur in combinatie met een open dag voor nieuwe leerlingen of tijdens een speciale kunst- en cultuuravond voor ouders.

Blok 5 Afsluiting

Leerlingen nemen deel aan of bezoeken een multidisciplinair festival, bijvoorbeeld Doe Maar Dicht Maar of Kunstbende. Verder maken leerlingen een verslag van hun podiumoptreden of expositie. Beschrijvingen, foto's of video-opnames worden aan het kunstdossier toegevoegd.

Randvoorwaarden

In dit voorbeeld wordt het leergebied Kunst en cultuur verzorgd door één docent. De volgende randvoorwaarden zijn in dit voorbeeld van toepassing:

- kernteam: een vaste groep docenten per leerlinggroep;
- thema poëzie wordt waar mogelijk ook betrokken in andere vak/leergebieden;
- overleg docenten Kunst en cultuur;
- vaste werkruimte en begeleiding.

Het kernteam bereikt de inhoudelijke en didactische samenhang tussen de vak/leergebieden. Er wordt binnen het kernteam gekeken hoe poëzie in deze periode in verschillende vak/leergebieden centraal kan worden gesteld, bijvoorbeeld het lezen en waarderen van poëzie bij Nederlands en Engels. Vanuit Mens en natuur wordt ondersteuning aangeboden voor gereedschaps- en materiaalgebruik en materiaalkennis. Vanuit Mens en maatschappij wordt aandacht besteed aan culturele en levensbeschouwelijke invloeden op kunst. In het overleg met docenten van het leergebied Kunst en cultuur wordt de inbreng van de onderliggende disciplines besproken. Worden de verschillende invalshoeken voldoende duidelijk voor het voetlicht gebracht? Hoe verloopt hetzelfde thema bij verschillende docenten en groepen leerlingen? Ook wordt gekeken welke docent een gastles wil of kan verzorgen over een specifiek onderwerp, bijvoorbeeld decorbouw of pers en promotie. Het kernteam werkt op een vaste plek in de school, met een gemeenschappelijke werkruimte/atelier waar leerlingen onder begeleiding aan hun kunstzinnige activiteit kunnen werken.

In het schema is de indeling in blokken en hun verhouding tot de onderliggende vakken als volgt:

Blok	Handenarbeid	Tekenen	Textiele werkvormen	Audiovisuele vorming	Muziek	Dans	Drama
1 Kennismaking							
• Klassiekers	•	•	•	•	•	•	•
• Favorieten	•	•	•	•	•	•	•
2 Creatief ontwerp							
• Brainstorm en schets	•	•	•	•	•	•	•
• Tekst, script, storyboard				•	•	•	•
• Beeldtaal	•	•	•	•		•	•
• Budget	•	•	•	•	•	•	•
3 Aan de slag							
• Planning	•	•	•	•	•	•	•
• Materialen & technieken	•	•	•	•	•	•	•
• Hand- en spandiensten	•	•	•	•	•	•	•
• Creatief werk	•	•	•	•	•	•	•
4 De voorstelling							
• Podium					•	•	•
• Expositie	•	•	•	•			
• Pers en promotie	•	•	•	•	•	•	•
• Presentatie	•	•	•	•	•	•	•
5 Afsluiting							
• Bezoek festival	•	•	•	•	•	•	•
• Kunstdossier	•	•	•	•	•	•	•

4.5 Competentiegericht onderwijs

Competentiegericht onderwijs

Leerlingen ontwikkelen in leerjaar 2 competenties rond het thema massamedia en digitalisering. Einddoel van het thema is de productie van een radio- of tv-programma, een krant, tijdschrift of website.

Invalshoeken en inhouden uit alle vak/leergebieden van de onderbouw komen – voor zover relevant voor massamedia – in deze module aan de orde. Ook kerndoelen van Kunst en cultuur worden hierin betrokken. Leerlingen bekijken kunst- en cultuuruitingen en maken hiervan een schriftelijk, digitaal of audiovisueel verslag. Leerlingen volgen geen onderwijs vanuit een vak/leergebied, maar verdiepen zich in de meest brede zin in een thema, waarbij al naar gelang de behoefte ‘gewinkeld’ wordt binnen verschillende (vak)disciplines. Het voorbeeld omvat voor Kunst en cultuur ongeveer vijftig lessen.

Voorbeelduitwerking in schema

In het kort ziet onderwijs in dit voorbeeld er als volgt uit:

<i>Scenario</i>	Competentieonderwijs rond het thema massamedia en digitalisering
<i>Team</i>	Een groep docenten biedt lessen aan op aangeven van leerlingen; leerlingen bepalen vorm en inhoud van onderwijs in overleg met de docent
<i>Conditie</i>	Afstemmingsoverleg docenten; thema massamedia en digitalisering met vastgestelde minimumeisen; draaiboek voor competentieonderwijs
<i>Vakinhoudelijke benadering</i>	Alle vak/leergebieden komen aan de orde; leerlingen maken eigen keuze; Kunst en cultuur levert een standaardaanbod en een programma op maat
<i>Niveau</i>	Vwo (havo) 2
<i>Kerndoelen en trefwoorden</i>	48, 51, 52: technieken en middelen onderzoeken en toepassen, verslag doen van deelname aan kunstzinnige activiteiten, reflecteren op eigen en andermans kunstzinnig werk
<i>Kerndoelen andere vak/leergebieden</i>	Nederlands: 3, 4, 5, / Engels: 11, 12, 13, 14 / wiskunde: 21, 24, 26, 27 / Mens en natuur: 28, 31, 33, 34 / Mens en maatschappij: 36, 38, 40, 39, 44

Eén thema, verschillende competenties

Het thema in dit voorbeeld is massamedia en digitalisering en wordt aangeboden in het eerste leerjaar. De volgende competenties van leerlingen staan in deze periode centraal:

- *algemene instrumentele competenties*: schriftelijke en mondelinge communicatie in Nederlands en Engels / ict gebruiken / rekenen / werk kunnen plannen / economisch handelen;
- *persoonlijke competenties*: prestatiegericht handelen / verantwoordelijkheid nemen / creativiteit tonen;
- *sociale competenties*: gesprekstechnieken hanteren / samenwerken / solidair zijn / eigen grenzen bewaken;
- *cognitieve competenties*: informatie verwerken / planmatig denken en handelen / evalueren en beoordelen van het eigen werk .

De opdracht van het thema is de volgende:

Massamedia en digitalisering

De massamedia hebben het gedaan! Zoals vroeger de boodschapper van het slechte nieuws het moest ontgelden, wijst nu de vinger snel in de richting van de massamedia als een schandaal in het nieuws wordt gebracht. ‘De journalisten ruiken bloed!’ ‘De media maken van een mug een olifant.’ Hoe dan ook, waar of niet waar, de invloed van de massamedia op meningsvorming is groot.

Massamedia zijn niet alleen in aantal, maar ook in soort en snelheid toegenomen. Er zijn tientallen kranten, honderden tijdschriften, ontelbare radio- en televisieprogramma’s, te veel om te zien en te lezen. En daar komt internet nog bij.

Welke informatie is betrouwbaar? Hoe komen producten van de massamedia tot stand? Wat heeft de digitale techniek veranderd? Maar vooral: waar haal ik zelf mijn informatie vandaan? Ga op onderzoek uit en verdiep je in één of meer massamedia of digitale technieken. Beschrijf de werking van een massamedium en zijn effecten op de lezers, luisteraars en/of kijkers. Verdiep je in ieder geval in één actueel onderwerp en in één kunstzinnige of culturele uiting. Verzamel hierover zoveel mogelijk informatie en breng er verslag van uit, als een echte journalist.

Deze informatie presenteer je in een zelfgemaakt medium, bijvoorbeeld een (jongeren)krant, een radiobulletin, een tv-programma of een website.

Zoek de criteria bij dit thema in het draaiboek. Daar vind je ook de namen van docenten voor meer informatie en begeleiding bij dit thema.

Minimumeisen aan de opdracht

De opdracht over het thema massamedia en digitalisering doet een beroep op kerndoelen uit verschillende vak/leergebieden. Deze kerndoelen worden in het draaiboek vermeld.

Het leergebied Kunst en cultuur is in de opdracht vertegenwoordigd met de kerndoelen 52, 53 en 56. In het draaiboek voor massamedia en digitalisering is een aanbod opgenomen van lessen van verschillende docenten waarvan de leerling minimaal de helft moet volgen. Enkele voorbeelden:

- Een recensie schrijven
- Redactie van de krant
- Persbureaus
- Kunst- en cultuurwebsites
- Opmaak van kranten en tijdschriften
- Productie van een tv-journaal
- Beeldtaal en lichaamstaal
- Tussen kunst en kitsch
- Entertainment
- Cultuur Jongeren Paspoort
- Een digitale samenleving
- Betrouwbaarheid: hoor en wederhoor
- Feiten en meningen
- Internet: betrouwbaarheid van informatie

Daarnaast kunnen leerlingen bij dit thema kiezen uit enkele cursussen waarin relevante vaardigheden centraal staan voor de uitvoering van dit thema:

- Een bronnenonderzoek uitvoeren
- Iemand interviewen
- Een website ontwerpen
- Vergaderen en overleggen
- Digitale tekst- en fotobewerking
- Een reportage maken en monteren
- Journalistiek schrijven: nieuws en recensies
- Ontwerpen van een huisstijl

Onder begeleiding van een vaste docent ontwikkelen leerlingen een eigen invulling van de themaopdracht. Er wordt een activiteitenplanning vastgesteld die akkoord bevonden moet worden door de docent. De minimumeisen uit het draaiboek worden bewaakt door zowel leerling als docent.

Als de leerling zijn opdracht heeft volbracht, verzamelt hij de opbrengst van zijn werk in een portfolio. Op een certificaat worden de activiteiten van de leerling beschreven en wordt verwezen naar de kerndoelen waaraan de leerling heeft gewerkt. Een centraal leerlingvolgsysteem houdt de resultaten van de leerling bij.

Randvoorwaarden

In dit voorbeeld vormt het leergebied Kunst en cultuur een aspect van het thema massamedia en digitalisering. De volgende randvoorwaarden zijn in dit voorbeeld vereist:

- een groep docenten met affiniteit met het thema vanuit verschillende rollen: coach, begeleider, expert of assistent;
- een aanbod van lessen en cursussen vanuit leergebied Kunst en cultuur;
- een gezamenlijke werkruimte voor leerlingen en docenten;
- draaiboek rond het thema met kerndoelen, eisen en planning.

Docenten werken in verschillende teams in verschillende rollen. De teamsamenstelling is afhankelijk van het thema. Afhankelijk van de eigen kennis en ervaring vervult de leerkracht de rol die het meest aansluit bij de wensen van de leerling. Dat kunnen diverse rollen zijn, bijvoorbeeld: docent/instructeur, begeleider, expert, meewerkend voorman of assistent.

Voor het ontwikkelen van de competenties is een aantal lessen en cursussen noodzakelijk. Het aanbod wordt per thema in een draaiboek aan de leerlingen gepresenteerd.

Leerkrachten en leerlingen hebben ieder thema een vaste thuisbasis waarin alle deskundigen en voorzieningen bij de hand zijn. Er zijn relevante informatiebronnen beschikbaar en internet, e-mail en printfaciliteiten zijn voorhanden.

Het draaiboek verantwoordt waaraan de leerling minimaal moet voldoen en wat de relatie is met de kerndoelen. Ook is er een planningssysteem voorhanden en worden suggesties gegeven voor mogelijke uit te voeren taken. Beschrijvingen van voorbeelden van voorgegaande leerlinggroepen liggen ter inzage.

Colofon

Deze uitgave is een onderdeel van het Eindrapport *Beweging in de onderbouw* van de Taakgroep Vernieuwing Basisvorming

Vormgeving

LS Ontwerpers BNO, Groningen
Ijsbrand van Leeuwen

Druk

Koninklijke Van Gorcum, Assen

Taakgroep Vernieuwing Basisvorming

Hanzelaan 276

8017 JJ Zwolle

T (038) 46 70 720

F (038) 46 70 842

E basisvorming@sopo.nl

W vernieuwingbasisvorming.nl